

Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

2024

No 8

- 08.00.01 Iqtisodiyot nazariyasi
- 08.00.02 Makroiqtisodiyot
- 08.00.03 Sanoat iqtisodiyoti
- 08.00.04 Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti
- 08.00.05 Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
- 08.00.06 Ekonometrika va statistika
- 08.00.07 Moliya, pul muomalasi va kredit
- 08.00.08 Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
- 08.00.09 Jahon iqtisodiyoti
- 08.00.10 Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
- 08.00.11 Marketing
- 08.00.12 Mintaqaviy iqtisodiyot
- 08.00.13 Menejment
- 08.00.14 Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
- 08.00.15 Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
- 08.00.16 Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
- 08.00.17 Turizm va mehmonxona faoliyati

74-91 xalqaro daraja
ISSN: 2992-8982

Bosh muharrir:
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich

*Elektron nashr. 414 sahifa.
E'lon qilishga 2024-yil 7-avgustda ruxsat etildi.*

Bosh muharrir o'rinbosari:
Karimov Norboy G'aniyevich

Muharrir:
Qurbonov Sherzod Ismatillayevich

Tahrir hay'ati:

Salimov Oqil Umrzoqovich, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi
Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi
Rae Kvon Chung, Janubiy Koreya, TDIU faxriy professori, "Nobel" mukofoti laureati
Osman Mesten, Turkiya parlamenti a'zosi, Turkiya – O'zbekiston do'stlik jamiyati rahbari
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, t.f.d., prof., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri
Buzrukxonov Sarvarxon Munavvarxonovich, i.f.d., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri o'rinbosari
Axmedov Durbek Kudratillayevich, i.f.d., prof., O'zR Oliy Majlisi qonunchilik palatasi deputati
Axmedov Sayfullo Normatovich, i.f.n., professor, MIM akademiyasi rektori
Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori
Kalonov Muxiddin Baxritdinovich, i.f.d., prof., Navoiy davlat pedagogika instituti rektori
Siddiqova Sadoqat G'afforovna, p.f.f.d., (PhD), Buxoro muhandislik-texnologiya instituti rektori
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, i.f.d., prof., TDIU Hududiy ta'lim muassasalari va markazlar bo'yicha prorektor v.b.
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, i.f.d., TDIUprofessori
Samadov Asqarjon Nishonovich, i.f.n., TDIU professori
Slizovskiy Dimitriy Yegorovich, t.f.d., Rossiya xalqlar do'stligi universiteti professori
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, i.f.d., prof., Xalqaro "Nordik" universiteti rektori
Axmedov Ikrom Akramovich, i.f.d., TSUE professori
Foziljonov Ibrohimjon Sotvoldixo'ja o'g'li, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Utayev Uktam Choriyevich, O'zR Bosh prokuraturasi boshqarma boshlig'i o'rinbosari
Ochilov Farxod, O'zR Bosh prokuraturasi IJQKD boshlig'i
Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, i.f.d., TDIU professori
Musayeva Shoirazimovna, SamDu IS instituti professori
Cham Tat Huei, (PhD) USCI universiteti professori, Malayziya
Axmedov Javohir Jamolovich, i.f.f.d.,(PhD) "El-yurt umidi" jamg'armasi ijrochi direktori o'rinbosari
Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, t.f.f.d.,(PhD) TAQU katta o'qituvchisi
Djudi Smetana, p.f.n., Pitsburg davlat universiteti dosenti, Pittsburgh, Kansas, AQSH
Krissi Lyuis, p.f.n., Pitsburg davlat universiteti dosenti, Pittsburgh, Kansas, AQSH
Ali Konak (Али Кўнак), i.f.d., prof., Karabuk universiteti dosenti, Turkiya
Glazova Marina Viktorovna, i.f.n., "LUKOIL-Energoservis" Kompaniyasi iqtisodchisi, Moskva.
Nosirova Nargiza Jamoliddin qizi, i.f.f.d., (PhD) TDIU dotsenti
Sevil Piriyeva Karaman, PhD, Turkiya Anqara universiteti doktoranti
Mirzaliyev Sanjar Maxamatjon o'g'li, TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Yashil

IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Editorial board:

Salimov Oqil Umrzokovich, Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Abdurakhmanov Kalandar Khodjaevich, Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Rae Kwon Chung, honorary professor of TSUE, Nobel laureate, South Korea,

Osman Mesten, member of the Turkish Parliament, head of the Turkey-Uzbekistan Friendship Society

Sharipov Kongratbay Avezimbetovich, DSc, Prof., Minister of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan

Buzrukkhanov Sarvarkhan Munavvarkhanovich, DSc, Deputy Minister of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan

Akhmedov Durbek Kudratillayevich, DSc, Prof., Deputy of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan

Akhmedov Sayfullo Normatovich CSc, Prof., Rector of Academy of Labor and Social Relations

Abdurakhmanova Gulnora Kalandarovna, DSc, Prof., TSUE Vice-Rector for Scientific Affairs and Innovation

Kalonov Mukhiddin Bakhritdinovich, DSc, Prof., Rector of the Navoi State Pedagogical Institute

Siddikova Sadokat Ghaforovna, PhD, Rector of the Bukhara Institute of Engineering and Technology

Khudoykulov Sadirdin Karimovich, DSc, Prof., acting Vice-rector for regional educational institutions and centers of TSUE

Yuldashev Mutallib Ibragimovich, DSc, Prof., of TSUE

Samadov Askarjon Nishonovich, CSc, Prof., of TSUE

Slizovsky Dimitriy Yegorovich, DSc, Prof., of the People's Friendship University of Russia

Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, DSc, Prof., Rector of International "Nordic" University

Akhmedov Ikrom Akramovich, DSc, Prof., of TSUE

Foziljonov Ibrohimjon Sotvoldixo'ja ugli, DSc, Prof., of TSUE

Utayev Uktam Choriyeovich, Deputy Head of the DGPO of the Republic of Uzbekistan

Ochilov Farkhod, Head of the DCECGPO of the Republic of Uzbekistan

Eshtayev Alisher Abduganievich, DSc, Prof., of TSUE

Shoira Azimovna Musaeva, professor of SamDu IS Institute

Cham Tat Huei, PhD, professor at USCI University, Malaysia

Akhmedov Javokhir Jamolovich, PhD, deputy of executive director of the "El-yurt umidi" fund

Tokhirov Jaloliddin Ochil ugli, PhD, Senior Lecturer at Tashkent University of Architecture and Construction

Judy Smetana CSc, Associate Professor, Pittsburgh State University, Pittsburgh, Kansas, USA

Chrissy Lewis CSc, Associate Professor, Pittsburgh State University, Pittsburgh, Kansas, USA

Ali Konak DSc, Prof., Associate Professor of Karabuk University, Turkey

Glazova Marina Viktorovna, CSc, economist at LUKOIL-Energoservis Company, Moscow.

Nosirova Nargiza Jamoliddin kizi, associate professor of TSUE

Sevil Piriyeva Karaman, PhD, doctoral student at Ankara University, Turkey

Mirzaliyev Sanjar Makhamatjon ugli, independent researcher of TSUE

Ekspertlar kengashi:

Berkinov Bazarbay, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Po'latov Baxtiyor Alimovich, t.f.d., profesor

Aliyev Bekdavlat Aliyevich, f.f.d., TDIU professori

Isakov Janabay Yakubbayevich, i.f.d., TDIU professori

Xalikov Suyun Ravshanovich, i. f. n., TDAU dotsenti

Rustamov Ilhomiddin, f.f.n., Farg'ona davlat universiteti dotsenti

Hakimov Ziyodulla Ahmadovich, i.f.d, TDIU dotsenti

Kamilova Iroda Xusniddinovna, i.f.f.d., TDIU dotsenti

G'afurov Doniyor Orifovich, p.f.f.d., (PhD)

Fayziyev Oybek Raximovich, i.f.f.d. (PhD), Alfraganus universiteti dotsenti

Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich, i.f.f.d, TDIU dotsenti

Xamidova Faridaxon Abdulkarim qizi, i.f.d., TMI dotsenti

Yaxshiboyeva Laylo Abdisattorovna, TDIU katta o'qituvchisi

Babayeva Zuhra Yuldashevna, TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Muassis: "Ma'rifat-print-media" MChJ

Hamkorlarimiz: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O'zR Tabiat resurslari vazirligi, O'zR Bosh prokuraturasi huzuridagi IJQK departamenti.

Jurnalning ilmiyligi:

“Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi huzuridagi Oliy
attestatsiya komissiyasi
rayosatining
2023-yil 1-apreldagi 336/3-
sonli qarori bilan ro'yxatdan
o'tkazilgan.

MUNDARIJA

Benchmarking asosida oliy ta'lim muassasalarining raqobatbardoshlik xususiyatini oshirish.....	16
Qo'ng'irotboy Avezimbetovich Sharipov, Zaynutdinova Umida Djalolovna	
Mehnat resurslarini samarali boshqarish orqali ish bilan bandlikni ta'minlash	20
Shakarov Zafar Gafforovich	
Трансформация человеческого капитала в условиях цифровизации и внедрения искусственного интеллекта в банковскую экосистему	24
С.С. Исмаилов	
“Kreativ iqtisodiyot” va “kreativ industriya”: mohiyati, nazariy jihatlarining tahlili	32
Dusmuxamedov Oybek Suratbekovich	
Muammoli kreditlar va ularni bartaraf etish yo'llari.....	37
Tojiyev Sardor Dilmurod o'g'li	
Don mahsulotlari tarmog'ida mavjud kamchiliklar va ularning yechimlari	41
Sh.B. Donayev	
Eksportni rivojlantirish iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biridir	45
Xursandov Komiljon Maxmatkulovich	
Yirik soliq to'lovchilar bo'yicha soliq ma'muriyatchiligini tashkil etish.....	49
Idirisov Alisher Otajonovich	
Institutsional investorlar faoliyatini tashkil etishning konseptual jihatlarini.....	53
Sultanov Maxmud Axmedovich	
Poverty in developing countries: new problems and solutions.....	57
Amirdjanova Sitara Sunnat kizi	
Факторы, влияющие на успешное функционирование скандинавской модели развития экономики	61
Вохидова Мехри Хасановна	
Анализ зарубежного опыта методологии оценки финансового потенциала развитых стран.....	69
Буранова Лола Вахобовна	
Мамлакатimizda islom moliyaviy xizmatlarini joriy etishning zarurligi.....	78
Babamatov Tolib Hakimovich	
Davlat-xususiy sheriklik loyihalarining tashkiliy-huquqiy mexanizmlari	83
S.A.Karabayev	
O'zbekiston tijorat banklarida valyuta operatsiyalarini amalga oshirish yo'llari	90
Yusupov Aziz Shuxratovich	
Sanoatda raqamli transformatsiyaning shakllanishi va rivojlanishi	95
Gulbayeva Feruza Islamovna	
Oliy ta'lim muassasalarining mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri.....	102
Sherov Alisher Bakberganovich	
Maxsus kiyimlar tikishda foydalaniladigan gazlamalar tahlili	107
Sayidova Maftuna Hamroqul qizi	
O'zbekistonda elektron bank xizmatlarini o'zgartirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish	111
Umarova Malika Baxtiyarovna	
Оценка влияния налоговой системы на финансовое состояние организаций.....	116
Умида Юлдашева	
Теоретическое обоснование интернет-маркетинга в социальных сетях.....	120
Арипходжаев Саидамир Фузулиддинович	

Sport tashkilotining marketing strategiyasini ishlab chiqish.....	127
Ismoilov Sherzod Dilshodovich	
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda klaster tizimini joriy qilish jarayonlari.....	132
Ziyadullayev G'ayrat Umidulla o'g'li	
Hududlar soliq salohiyatini oshirishda soliq risklarini boshqarishning zamonaviy tendensiyalari	138
Sharipov Narzullo G'ulomovich	
O'zbekistonning xalqaro bozordagi faoliyatini kengaytirishda marketing strategiyalaridan foydalanish samaradorligi.....	144
Shadieva Madina Djaloliddin qizi	
Xususiy tadbirkorlik va kichik biznes subyektlarining rivojlanish tendensiyalari.....	148
Jumanazarova Z.K.	
Xalqaro savdoning O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri	154
Rashidov Bekzod Ulug'bek o'g'li, Isayev Laziz Baxtiyorovich	
Oliygochlarni optimallashtirishda sinergiya samarasiga erishish yo'llari	158
Adizov Sanjar Rashidovich	
Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida bank tizimining barqarorligini ta'minlash asosida aholi kambag'allik darajasini qisqartirish	165
Xoliyrov Murod Qahramon o'g'li, Xoliyrova Shoxista Qahramon qizi	
Концептуальная основа маркетинга в социальных сетях в туризме.....	174
Касимова Зилюла Гуламиддиновна	
O'zbekistonda don mahsulotlari klasterlarida ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini rivojlantirish	182
Alimov G'ayratjon Abduraxmon o'g'li	
Актуальные проблемы и пути решения приватизации государственного имущества в узбекистане	186
Шахзод Сайдуллаев	
Ttijorat bank daromadlaridagi risklarni baholash va boshqarishni takomillashtirish	192
Ahmedov Komron Muhammadaliyevich	
Sanoat korxonalarini iqtisodiy salohiyatini oshirishga ta'sir etuvchi omillar tahlili.....	196
Quyjanov Xurshid Abdullayevich	
Tashkilotning moliyaviy natijalarini hisobga olishda auditni takomillashtirish masalalari	200
Bakayev Xurshid Maxmudovich	
Yirik soliq to'lovchilar bo'yicha hududlararo davlat soliq inspeksiyasi o'rni va ahamiyati	206
Normurzaev Umid Xolmurzaevich	
Анализ международного опыта в сфере тепличного овощеводства	214
Нурутдинова Зухра Алишеровна	
Hududda turizm xizmatlarini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar tajribalarining mohiyati	220
Madaminova Sanobar Askarovna	
Hududning iqtisodiy o'sishini "yashil" iqtisodiyot asosida shakllantirishning nazariy asoslari	226
Shomirzayev Abdug'affor Abdujabbor o'g'li	
Davlat tibbiy sug'urta jamg'armasi faoliyati tahlili.....	230
Umurzakova Mo'tabarxon Nodir qizi	
Qurilish materiallarini ishlab chiqarish korxonalarining boshqarish tizimini takomillashtirish.....	234
Uzakova Umida Ruziyevna	
O'zbekistonda turistik majmualarni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalari va yondashuvlarining metodologik jihatlarini.....	241
Xomidov Qaxxorali Qurbonali o'g'li	
Aktiv va reaktiv quvvatlari tushunchasi va ularni soliqqa tortishdagi mavjud muammolar	247
Boykabilov Bahodir Mustafayevich	

Kichik sanoat zonalari korxona va mahsulotlar raqobatbardoshligini baholashga uslubiy yondashuv	251
Ozoda Batirovna Sakiyeva	
Investitsion jozibadorlikni baholashning uslubiy jihatlari	255
N.N.Zikrillayev	
Hududlarda turizm tarmoqlari infratuzilmasi va uni rivojlantirishni boshqarishning metodologik jihatlari	263
Saidova Dilfuza Abdufattohovna	
The connection of legal protection of geographical indications and state's economic growth	268
Almosova Shahnoza Sobirovna	
Kichik biznesning integratsiyalashuv mexanizmlarini shakllantirish	273
Israilov Rustam Ibragimovich	
Aksiyadorlik jamiyatlarida biznes jarayonlarni samarali boshqarishning nazariy asoslari va o'ziga xos xususiyatlari	277
D.D. Suvanova	
Оптимизация маркетинговой деятельности вузов узбекистана для привлечения абитуриентов	283
Шамшиева Наргизахон Носирхужа кизи	
Davlat budjetidan aholini uy-joy bilan ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari	290
Xannarov Komiljon Karimovich	
Tijorat banklarida transformatsiyalashuv jarayonlarining tahlili	296
Yoqubov Murodjon Valibekovich	
Роль инновационных инфраструктур в обеспечении конкурентоспособности промышленных предприятий	302
Каримов Хожакбар Махамаджон угли	
O'zbekiston qishloq xo'jaligida Osiyocha ishlab chiqarish usuliga asos solinishi	306
Abdulla Abduqodirov	
Kichik biznes korxonalari ishlab chiqarishida innovatsion jarayonlarni tadqiq qilish yo'llari	312
Nasrullayev Feruz Furqatovich	
Ijtimoiy-iqtisodiy adolat – barqaror rivojlanish kafolati	318
Alimov Nasimjon Hoshimovich	
“Istiqlol” memhonxonasi reklama faoliyati tahlili	322
Musayeva Shoirazimovna, Usmonova Dilfuza Ilhomovna	
To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda asosiy belgilovchi omillar	328
Xaydarov Xurshidbek Latipjonovich	
Enhancing Industrial Efficiency through Integrative Sustainability Approaches	334
Kholmukhamedova Feruza	
Современные способы получения нефтяных битумов	338
Юлдашев Норбек Худайназарович, Махмудов Мухтор Жамолович, Комолов Руслан Илхомбекович	
O'zbekistonda agrobiznes orqali hududlarni rivojlantirish masalalari	342
Islomov Jamshed Davronovich	
Зарубежный опыт трансформации железнодорожной транспортной системы	347
Саримсакова Малохат Хикматуллаевна	
Sog'liqni saqlash sohasida davlat xususiy sherikligini tashkil etishning mintaqaviy xususiyatlari	351
Qurbanov Jumanazar Omonovich	
Savdo korxonalarida buxgalteriya hisobini tashkil etish hamda hisob siyosatini shakllantirish	354
Uzakov Utkir Abdusattarovich	
Sanoatda raqamli transformatsiyaning shakllanishi va rivojlanishi	357
Gulbayeva Feruza Islamovna	

Ta'lim muassasalarida namunaviy shtat, jadvallarni tuzish tartiblarini takomillashtirish	364
Ortiqov Xamroqul Abdumajidovich	
Mamlakatimizda turizm sohasini istiqbolda rivojlantirishga ta'sir etuvchi ekzogen omillar tahlili	369
Yuldasheva Dilnoza Ulug'bekovna	
O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining masofaviy va boshqa xizmatlar bozorida raqobatni rivojlantirish masalalari.....	378
Ortiqov Oybek Abdullayevich	
Transport infratuzilmasining xususiyatlari.....	390
Shodmonbekova Nodira Kamoljon qizi	
Asosiy vositalarni xalqaro standartlar asosida hisobga olish tartibi	394
Shermamatov Sirojiddin Xaydarovich	
Logistika jarayonlarida raqamli yechimlar.....	399
Yarashova Vasila Kamalovna, Allabergenov Sherzod Maksudbayevich	
To'g'ridan to'g'ri sug'urta qilish operatsiyalari bo'yicha daromadlarning hisobini takomillashtirish.....	403
Abdusaidov S.J.	
Venchur kapitali: kelib chiqish tarixi va ilg'or horijiy tajribalar.....	409
Do'stov Firuz Ilxomovich	

VENCHUR KAPITALI: KELIB CHIQISH TARIXI VA ILG'OR HORIJIY TAJRIBALAR

Do'stov Firuz Ilxomovich

Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada venchur kapital va venchurli moliyalashtirish bo'yicha boshlang'ich tushunchalarini kelib chiqishi, ularning dastlab Amerika mamlakatida rivojlanganligi haqidagi ma'lumotlar tadqiq etildi hamda venchur kapitali bo'yicha taraqqiy etgan mamlakatlarning tajribalari va ushbu tajribalarni O'zbekistonda qo'llash istiqbollari to'g'risida taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: venchur kapital, venchur moliyalashtirish, innovatsiya, startaplar, risk.

Abstract: In this article, the history of the origin of the concepts of venture capital and venture financing, their initial development in America, and the experience of developed countries in terms of venture capital were studied, and proposals were made about the prospects of applying these experiences in Uzbekistan recommendations were developed.

Key words: venture capital, venture financing, project, innovation, startups, risk.

Аннотация: В данной статье изучена история зарождения концепций венчурного капитала и венчурного финансирования, их первоначальное развитие в Америке, а также опыт развитых стран в сфере венчурного капитала, а также разработаны предложения и рекомендации о перспективах применения этого опыта в Узбекистане.

Ключевые слова: венчурный капитал, венчурное финансирование, проект, инновации, стартапы, риски.

KIRISH

Zamonaviy sharoitlarda innovatsion faoliyatlarni rivojlantirishga kapital oqimini ta'minlashga qodir innovatsiyalarni moliyalashtirishning asosiy manbalaridan biri venchur investitsiyalari hisoblanadi. Ko'plab rivojlangan mamlakatlar venchur kapitalidan innovatsiyalarni moliyalashtirish vositasi sifatida foydalanib samarali natijalarga va yutuqlarga erishgan.

Hozirgi kunda O'zbekiston kapital bozorining faol rivojlanish bosqichida turmoqda. Lekin shunga qaramay mamalakatimizda venchur moliyalashtirish sohasi haligacha taraqqiy etmayapti. So'nggi 6 yil ichida O'zbekistonga 10 ga yaqin venchur fondlari bozor mehanizmining moliyalashtirish instrumenti sifatida davlat iqtisodiyoti tarkibiga kiritilgan va ularning atigi 2 donasi milliy venchur fondini o'z ichiga oladi. Ma'lumot o'rnida shuni aytilishimiz mumkinki, 2023-yilda Venchur bozorida mutlaq etakchi Qozog'iston bo'ldi, mamlakatda investitsiyalar hajmi 80 mln AQSH dollaridan oshdi. Gruziya 21,6 mln AQSH dollari bilan ikkinchi, O'zbekiston esa 6 mln AQSH dollari bilan uchinchi o'rinni egalladi.¹ Qo'shni Qozog'iston davlati mamalakatimizga qaraganda 13 barobardan ko'proq venchur kapitaliga ega bo'lgan. Venchur kapital qo'yilmalari kapital bozorining juda muhim qismi bo'lib, bu bizga yuqori riskli lekin shu bilan birga yuqori daromad olib kelishu mumkin bo'lgan boshlang'ich loyihalarni moliyalashtirishga imkon beradi. Aynan shunday loyihalar iqtisodiyotni oldinga siljitadigan samarali va innovatsion korxonalarning o'sishiga sharoit yaratadi. Venchurli moliyalashtirish jamiyat hamda mamalakat uchun foydali yangi loyihalarni topish va qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. Shu asnoda, "Nima uchun O'zbekistonda venchurli moliyalashtirish yaxshi rivojlanmayapti?" degan savol paydo bo'ladi. Ushbu savolga javob tariqasida, ba'zi sabablarni keltirib o'tishimiz mumkin:

– O'zbekistondagi venchur kapital ekotizimi hali ham yangi bosqichda, kuchli huquqiy va me'yoriy asoslarga ehtiyoj bor;

– Venchurli murakkab qoidalar va uzoq ma'muriy protseduralar kabi venchur – biznesini boshlash va boshqarish bilan bog'liq to'siqlar;

1 <https://www.spot.uz/oz/2024/03/23/rise-ventures/>

– farishta investorlari tarmoqlarining kamligi, biznes murabbiylari va inkubatorlarning hamda bilim va tajriba etishmaslik kabilar.

Ushbu maqolaning maqsadi ham venchurli moliyalashtirish asosida ko'plab muvaffaqiyatli loyihalarni amalga oshirish mumkinligini yoritib berish va kapital bozorida venchurli moliyalashtirishning holatini tadqiq etish hamda uni rivojlantirish bo'yicha xulosa va takliflarni shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib maqolada venchurli moliyalashtirishning xorij tajribalarini va O'zbekistonda moliyalashtirishning o'ziga xos tomonlarini o'rganish kabi qator vazifalar belgilangan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Venchur kapital va venchurli moliyalashtirish asosida loyihalarni amalga oshirish va ularni moliyalashtirish bo'yicha bir qator xorijlik olimlar tadqiqotlar olib borgan. Xususan, 20-asrning mashhur iqtisodchilari bo'lgan Dj.M.Keyns va Dj.R.Xiks ning ishlarida venchur kapitaliga aniq bir yondashuv, uning foyda olish uchun tad-birkorlik faoliyatida qo'llaniladigan venchur kapitalining pul shaklidagi qiymati ifodasining o'sishini ko'rsatuvchi ta'rif o'z ifodasini topgan.

Y.V. Vranovich va O.Y. Michurinalar esa tadqiqot ishida venchur kapitalini iqtisodiyotni innovatsion rivojlan-tirishning instrumenti sifatida qarashgan.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar uchun venchurli moliyalashtirish sohasi nisbatan yangi bo'lib, uni bir necha maqolalar shaklida va ba'zi olimlarimizning yozgan adabiyotlarida ko'rish mumkin, shunday tadqiqotlardan S. R. Chulliyev ning "Venchur kapitali iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish omili sifatida" mavzusidagi maqo-lasida venchur kapitalining afzalligi, funksiyalari va o'ziga xos xususiyatlari nazariy jihatdan tadqiq qilingan va uning iqtisodiyotda innovatsiyalarni moliyalashtirishdagi roli o'rganilgan.²

D.G'. G'ozibekov o'z tadqiqot ishida venchur kapitalni katta risklar bilan bog'liq bo'lgan, yangi faoliyat soha-larida yangi aksiyalar chiqarish, deb talqin qilgan.

O'zbekistonlik olimlar O.M. Abdullayev, A.A. Fattaxov, K.Axmedovlar birgalikda yozgan "Raqamli Iqti-sodiyot" nomli ilmiy kitobida venchurli kapitalni firmaning innovatsion faoliyatini tijorat asosida moliyalashtirish-niing manbalaridan biri sifatida qarashgan.

Biz esa ushbu tadqiqotlardan farqli ravishda venchurli moliyalashtirishning kelib chiqish tarixi va uni rivoj-lantirishning ilg'or xorij tajribalarini tadqiq etdik.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Metodologiya bu metodlar majmuasini o'rganish, tahlil va tadqiq etish orqali amalga oshirilishini e'tirof etgan holda, ushbu maqolada venchur kapitali tushunchasini va uning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish, qiyoslash, induksiya, deduktsiya, analiz, sintez va kuzatuv kabi metodlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish sxemasini ishlab chiqishning biri hisoblangan venchurli moli-yalashtirish haqidagi tushunchalar XX asrning o'rtalarida paydo bo'la boshladi. Venchur moliyalashtirishdagi "Venchur" atamasi inglizcha venture so'zidan olingan bo'lib, "riskli korxona yoki tashabbus" ma'nosini beradi. Venchur kapitalining ilk namoyondalaridan biri esa Garvard biznes maktabi professori Jorj Doriot "venchur kapitalining otasi" deb hisoblanadi. U 1946-yilda "Amerika tadqiqot va rivojlantirish korporatsiya" sini tashkil etdi va ikkinchi jahon urushi davrida ishlab chiqilgan texnologiyalarni tijoratlashtirgan kompaniyalarga sarmoya kiritish uchun 3,58 million dollar mablag' yig'di. Korporatsiyaning birinchi sarmoyasi saraton kasalligini davo-lash uchun rentgen texnologiyasidan foydalanishni maqsad qilgan kompaniyaga tegishli edi. 1960 va 1970-yil-larda venchur kapital firmalari o'zlarining investitsiya faoliyatini birinchi navbatda kompaniyalarni ochish va kengaytirishga qaratdilar. Ko'pincha, bu kompaniyalar elektron, tibbiy yoki ma'lumotlarni qayta ishlash tex-nologiyalaridagi yutuqlardan foydalananganlar. Natijada venchur kapital texnologik korxonalarni moliyalashtirish bilan deyarli sinonimga aylandi. Amerikada venchur kapitalning o'sishining asosiy omil yangi normativ qonun va hujjatlarning yaratilishi va eskilariga esa ba'zi o'zgartirishlar kiritilishi bo'lgan va ular quyidagilardir:

– Kichik biznes investitsiyalari to'g'risidagi qonun (SBIC) qabul qilindi va unga ko'ra investorlarga soliq imtiyozlari berildi (1958);

– Daromadlar to'g'risidagi qonunga kapital daromad solig'ini 49% dan 28% gacha kamaytirish uchun o'zgartirish kiritildi (1978);

– Xodimlarning pensiya daromadlarini ta'minlash to'g'risidagi qonunga (ERISA) kiritilgan o'zgartirish pen-siya jamg'armalariga o'z aktivlarining 10 foizigacha kichik yoki yangi biznesga investitsiya qilish imkonini berdi (1979);

– 1981-yilda kapital daromad solig'i 20% ga tushirildi.

² <https://cyberleninka.ru/article/n/venchur-kapitali-iqtisodiyotni-innovatsion-rivojlantirish-omili-sifatida>.

Ushbu o'zgarishlar venchur kapitalning o'sishini katalizladi va 1980-yillarda venchur kapitalining bum davriga aylandi, moliyalashtirish darajasi 1987-yilda esa 4,9 milliard dollarga etdi.³

Venchur kapital rivojlanishiga imkoniyat yaratilgan sari unga bog'liq bilim, tajriba va ko'nikmalar, shu asosida venchur kapital turlari, funksiyalari va moliyalashtirish usullari shakllandi.

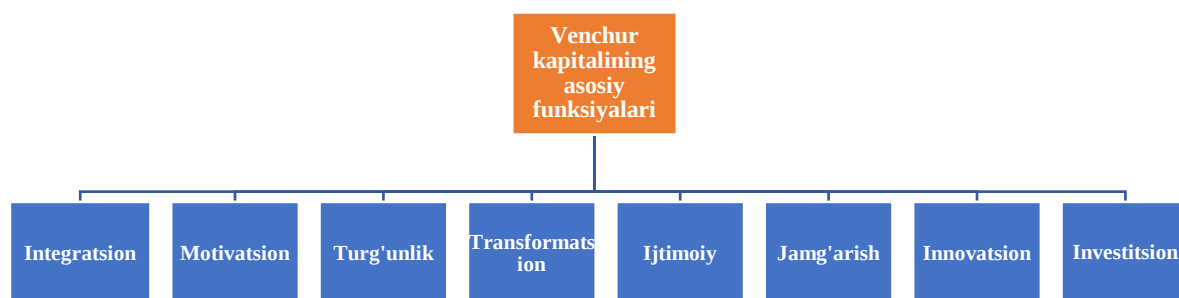
Biz quyida Venchur kapitalining turlarini ko'rib chiqdik.

– Pre-Seed: Bu ta'sischi g'oyani aniq biznes-rejaga aylantirishga harakat qilganda, biznesni rivojlantirishning eng dastlabki bosqichidir. Ular erta moliyalashtirish va murabbiylikni ta'minlash uchun biznes aksele-ratoriga yozilishlari mumkin.

– Urug'larni moliyalashtirish: Bu yangi biznes o'zining birinchi mahsulotini chiqarishga intiladigan nuqta. Hali daromad oqimlari mavjud emasligi sababli, kompaniya barcha operatsiyalarini moliyalashtirish uchun VC'larga muhtoj bo'ladi.

– Dastlabki bosqichda moliyalashtirish: Biznes mahsulot ishlab chiqargandan so'ng, o'z-o'zini moliyalash-tirishdan oldin ishlab chiqarish va sotishni oshirish uchun qo'shimcha kapital kerak bo'ladi. Keyin biznesga bir yoki bir nechta moliyalashtirish bosqichi kerak bo'ladi, ular odatda bosqichma-bosqich A, B seriyalari va bosh-qalar sifatida belgilanadi.

Olib borgan tadqiqotlarimiz natijasida, venchur kapitalining quyidagi funksiyalarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin, 1-rasmga qarang:

1-rasm. Venchur kapitalining asosiy funksiyalari⁴.

Rasmda keltirilgan Venchur kapitalining asosiy funksiyalaridan biz uning innovatsion va investitsion funksiyalarini iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishda ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida qarashimiz mumkin.

Innovatsion funksiyasi. Venchur kapitali iqtisodiyotning innovatsion transformatsiyalashuvi omili sifatida namoyon bo'ladi, innovatsion va ish faolligini jadallashtirishga yordam beradi, shuningdek innovatsion transformatsiyalashuv orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Investitsion funksiyasi. Venchur kapitali yuqori texnologiyali yangi innovatsion kompaniyalar faoliyatini moliyalashtirish uchun mo'ljallangan. Venchur kapitali yuqori riskli investitsiyalar shakli sifatida bunday kompaniyalarning faol rivojlanishi, o'sishi va shakllanishiga yordam beradi. Venchur investitsiyaning pirovard maqsadi loyiha muvaffaqiyatli amalga oshgan taqdirda foyda olish hisoblanadi.

Venchur kapitalining asosiy xususiyatlari:

- Risklilik;
- Innovatsion loyihalarga yo'nalganlik;
- Uzoq muddatlilik
- Moliyalashtirishning bo'linganligi
- Kutiladigan foydaning yuqori normasi.

Venchur kapitali tushunchasining ajralmas tarkibiy qismi bu - risk hisoblanadi. Risk venchur mablag'lardan kutiladigan daromad bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, venchur kapitalisti innovatsion loyihani moliyalashtirayotganda o'ziga qancha ko'p riskni olsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi natijasida shuncha ko'p daromad olishni kutadi.

Venchurli moliyalashtirish bir nechta bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin, tadqiqotimizni uning bosqichlari bilan davom ettiramiz va venchurli moliyalashtirishning asosiy uchta bosqichini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1-bosqich.

Biznes-rejani taqdim etish: venchur kapitalni qidirayotgan har qanday biznes venchur kapital firmasi yoki farishta investoriga biznes-rejani taqdim etishi kerak. Firma yoki investor kompaniyaning biznes modeli, mahsulotlari, boshqaruvi va faoliyat tarixini chuqur o'rganishni o'z ichiga olgan tegishli tekshiruvni amalga oshiradi.

³ <https://www.investopedia.com/terms/v/venturecapital.asp>

⁴ Muallif ishlanmasi

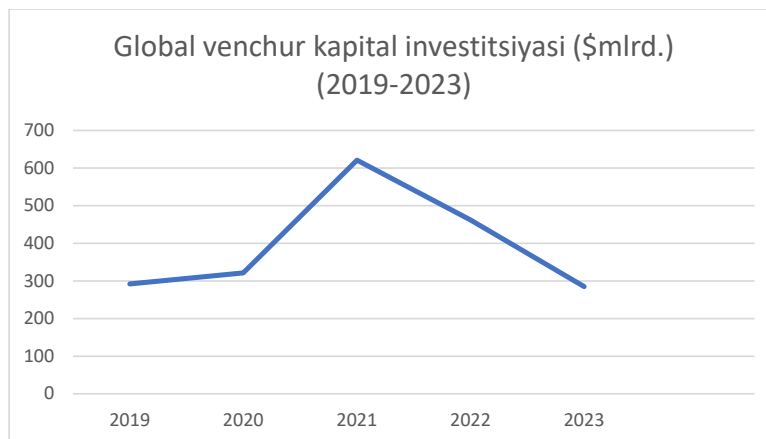
2-bosqich.

Investitsion garov: Tegishli tekshirish tugallangandan so'ng, firma yoki investor kompaniyadagi o'z kapitali evaziga kapital qo'yishni garovga qo'yadi. Ushbu mablag'lar bir vaqtning o'zida berilishi mumkin, lekin odatda kapital har choraklarda taqdim etiladi. Keyin firma yoki investor moliyalashtirilgan kompaniyada faol rol o'ynaydi, qo'shimcha mablag'larni chiqarishdan oldin uning rivojlanishini maslahat beradi va nazorat qiladi.

3-bosqich.

Chiqish: Investor bir muncha vaqt o'tgach, odatda dastlabki investitsiyadan 4-6 yil o'tgach, qo'shilish, sotib olish yoki birlamchi ommaviy taklif (IPO), SPO boshlash orqali kompaniyani tark etadi.

Olib borgan tadqiqotlarimiz dunyo miqyosida venchurli moliyalashtirish dinamikasi turli yillarda turlicha bo'lganini ko'rsatmoqda, agar biz so'nggi besh yildagi ma'lumotlarni taxlil qilsak, quyidagi ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin (2-rasmga qarang).

Yil	\$mlrd.
2019	292
2020	321
2021	621
2022	462
2023	285

2-rasm⁵.

Ushbu rasmda venchurli kapital dunyo miqyosida so'nggi besh yilning dastlabki uch yilida 292 mlrd (2019), 321 mlrdga (2020), 621 mlrd (2021) AQSh dollariga oshganligini kuzatsak, 2022-yilga kelib 462 mlrd va 2023-yilda 285 mlrd dollarga pasayish tendensiyasini kuzatishimiz mumkin.

Bizning fikrimizcha, global venchur kapitali 2021-yilda shu o'tgan besh yillik ichida eng yuqori natijani ko'rsatishiga pandemiya davrida ko'plab avtomatlashtirish va sog'liqni saqlashga doir yangi loyihalarga sarmoya kiritilganligi bo'lsa, keying yillarda esa sarmoya kiritish ko'rsatkichining pasayishi 2022-yilda global retsessiya boshlanishi bilan bog'liqdir.

Shunga qaramasdan, yuqorida keltirilgan va yana boshqa ba'zi omillarga ko'ra ham o'sish, ba'zan esa pasayish tendensiyalarini ko'rsatuvchi venchur kapitali orqali ilg'or startaplarga investitsiyalar kiritilib, butun dunyoda muvaffaqiyatga va mashhurlikka erishayotgan yirik va raqobatdosh kompaniyalar vujudga kelmoqda, ularga misol tariqasida Google, Apple, Amazon, Facebook, Uber, Spotify, Tesla, SpaceX, Peloton kabi kompaniyalarni aytib o'tishimiz mumkin.

Biz tadqiqotlarimizni mamlakatimizdagi venchurli moliyalashtirishning bugungi kundagi holatini o'rganish bilan davom ettiradigan bo'lsak, aytishimiz mumkinki, mamlakatimizning iqtisodiyotiga ham venchurli moliyalashtirish asta-sekin kirib kelmoqda. Lekin dastlab, bir nechta sabablarga ko'ra mamlakatimizda institutsional investorlar yo'q edi, ularni uch qismga bo'lish mumkin.

Birinchi o'rinda, bozor. Aslida, u yo'q edi, chunki startaplarga pul jalb qilish madaniyati shakllanmagan edi;

Ikkinchidan, qonunchilik. Bozorda qiziqarli startap paydo bo'lgan va unga sarmoya kiritishga tayyor kompaniyalar bo'lsa ham, buni qilish muammoli va imkoni yo'q edi. Qonunchilik bazasida venchur investitsiyalar bo'yicha tushuncha mavjud emas edi va bir kompaniya boshqasiga investitsiya kiritishining o'zi hech qanday tarzda tartibga solinmas edi;

Uchinchi sabab esa, investitsiya muhiti. Investitsiya muhiti yaxshi emasligi, shu tufayli xorijiy investorlar O'zbekistonga tashrif buyurmagan.

2017-yilda O'zbekistonda valyutani liberallashtirish amalga oshirilish mamlakat xalqaro biznes xaritalarida yana paydo bo'lishiga olib keldi. Xorijiy tadbirkorlar, kompaniyalar va pullar mamlakatga kirib kelishdi, chunki sarmoya kiritish va foyda olish yanada uklarni jalb qildi. Birinchi qadamlardan biri, startaplarni qo'llab-quvvatlashga ixtisoslashgan "Mirzo Ulugbek Innovations Center"ning tashkil etilishi bo'ldi. Keyinchalik bu ish "IT Park" tomonidan davom ettirildi va kengaytirildi.

5 <https://www.statista.com/statistics/1422267/vc-investment-worldwide>. Manbasi asosida, muallif tomonidan qilingan

2018-yilda IT kompaniyalarni moliyalashtirish mexanizmlarini tartibga soluvchi prezident farmoni chiqarilgandan so'ng amalga oshirilgan qonunchilik bazasini yaratish qolgan edi. Shundan so'ng xorijiy va mahalliy fondlar paydo bo'la boshladi, akseleratorlar ochildi, birinchi bitimlar tuzildi, ammo asosiy muvaffaqiyatga bir necha yil o'tgach erishildi. 2023-yilga kelib esa, O'zbekistonda venchur fondlarining soni o'nta ni tashkil etdi hamda ushbu muvaffaqiyat bilan faoliyat ko'rsatayotgan venchur fondlari tarkibiga Semurg Ventures; Altergate; Uzcard Ventures; UzVC; RB ASIA; YELLOWROCKETS.VC; Sturgeon Capital; Fort Ross Ventures; Aloqa Ventures; MOST Ventures fondlari kiradi.

Bular, asosan, xorijda joylashgan xususiy kompaniyalar va davlat tashkilotlarining loyihalari bo'lib, ulardan UzVC, RB ASIA va Semurg Ventures milliy venchur fondlari hisoblanadi. Ushbu o'nta venchur fondlari orqali "IMAN", "MyTaxi", Jett, ArzonApteka, Sello, Allgood, Multicard, Ox Resto, Sug'urta Bozor, Yoto, Multibank, Pro Tok kabi startaplar moliyalashtirildi hamda "IT Park", "Aloqabank" va "Aloqaventures" korporativ akselerator ishga tushirildi. Bu IT-tadbirkorlikni rivojlantirish dasturi, yangi xizmatlar va mahsulotlarni sinovdan o'tkazish uchun platforma hisoblanadi.⁶

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borgan tadqiqotlarimiz asosida xulosa qilishimiz mumkinki, Venchurli kapital bizning fikrimizcha bu - korxonalar va firmalar (start-ytlar) bozorida yangi, o'sib borayotgan yoki kurashadigan va shuning uchun yuqori yoki nisbatan yuqori darajada risk bilan bog'lik bo'lgan moliyaviy mablag'larni jalb qilish uchun mo'ljallangan investorlar kapitali bo'lib, yuqori daromadlar kutgan holda qimmatli qog'ozlarga yoki biznesga uzoq muddatli investitsiyalardir. Venchurli kapital odatda innovatsion kompaniyalar bilan bog'liq bo'ladi.

Venchur kapitali uch xil ko'rishga (Pre-Seed, Urug'larni moliyalashtirish, Dastlabki bosqichda moliyalashtirish) va bir necha funksiyalarni o'z ichiga olgan bo'lib, uning innovatsion va investitsion funksiyalarini iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishda ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida qarashimiz mumkin.

So'nggi yillarda mamlakatimizning bozor iqtisodiyotiga venchur kapital fondlar kirib kelmoqda va iqtisodiy rivojlanishlar, ijtimoiy hayot yuksalishi uchun xizmat qiladigan ko'plab IT sohasiga oid startaplar moliyalashtirilmoqda.

Venchur investitsiyalari kapital bozorining muhim qismidir, chunki u yuqori xavf darajasiga ega startaplarni moliyalashtirish imkonini beradi. Shu sababli mamlakatimizda venchur moliyalashtirishni takomillashtirishda, bizning fikrimizcha bir necha iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy jihatlarni o'z ichiga olgan quyidagilarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir:

1. Qonuniy normativ hujjatlarni takomillashtirish orqali, murakkab qoidalar va uzoq ma'muriy protseduralarni qisqartirish hamda venchur biznesini boshlash va boshqarish bilan bog'liq to'siqlarni bartaraf etish;
2. Venchur korxonalar duch keladigan asosiy muammolardan biri hisoblanadigan yaxshi rivojlanmagan ekotizimni yaxshilash va qo'llab - quvvatlash infratuzilmasini shakllantirish.
3. Biznes farishta investorlarini jalb qilish hamda ular bilan birgalikda bilim va ko'nikmalarni oshirish maqsadida ko'plab uchrashuvlar, memorandumlar va ilmiy tashkilotlar tashkil etish;
4. O'zbekistonda milliy venchur fondlarining sonini ko'paytirish maxsus dasturlarini ishlab chiqish va ular uchun chora-tadbir va imkoniyatlar yaratish;
5. Investorlar tomonidan eng katta qiziqish uyg'oyadigan fintex, logistika texnologiyalari (LogTech) va biznesni boshqarish sohalaridan tashqari sog'liqni saqlash va ta'limni rivojlantirish sohalariga kapital jalb qilish uchun ham yangi startap loyihalarni ishlab chiqishni rag'batlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. "Raqamli iqtisodiyot" O.M. Abdullayev, A.A. Fattaxov, K.Axmedov, 625-626 betlar.
2. G'.M. Porsaev, B.Sh. Safarov, D.Q. Usmanova. Raqamli iqtisodiyot asoslari. (Darslik) –T.: "Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi", 2020. 372 b.
3. Tapscott, D., The Digital Economy: Promise and Peril In The Age of Networked Intelligence, McGrawHill, 1995. – 342p.
4. Milliy iqtisodiyotda axborot tizimlar va texnologiyalar. O'quv qo'llanma//Mualliflar: B.Shafarov, U.X.Narzullayev, N.R.Zaynalov, G'.M.Porsaev; – Samarqand: SamDU nashri, 2019, 272 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.11.2018-yildagi "Tadbirkorlik va innovatsiyalar sohasidagi loyihalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PF-5583-sonli Farmoni. Lex.uz
6. <https://www.spot.uz>
7. <https://cyberleninka.ru>
8. <https://www.investopedia.com>
9. <https://www.spot.uz/oz/2023/05/17/venture-in-uzb>
10. <https://nationaluzvc.uz/uz/-5/>

6 <https://www.spot.uz/oz/2023/05/17/venture-in-uzb>

Jurnal sayti: <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>

Yashil

IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz Hakimov

Musahhih: Xondamir Ismoilov

Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2024. № 8

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma'sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga maqola, reklama, hikoya va boshqa ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

El.Pochta: sq143235@gmail.com

Bot: [@iqtisodiyot_77](https://t.me/@iqtisodiyot_77)

Tel.: 93 718 40 07

Jurnalga istalgan payt quyidagi rekvizitlar orqali obuna bo'lishingiz mumkin. Obuna bo'lgach, [@iqtisodiyot_77](https://t.me/@iqtisodiyot_77) telegram sahifamizga to'lov haqidagi ma'lumotni skrinshot yoki foto shaklida jo'natishingizni so'raymiz. Shu asosda har oygi jurnal yangi sonini manzilingizga jo'natamiz.

"Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali 03.11.2022-yildan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №566955 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: №046523. PNFL: 30407832680027

Manzilimiz: Toshkent shahar, Mirzo Ulug'bek tumani
Kumushkon ko'chasi, 26-uy.

